

3.2. ФИЛОСОФСКО-СОЦИОЛОГИЧЕСКИ АСПЕКТИ НА ЕТНОЛОЖКОТО ПОЗНАНИЕ

Иван РАЙЧЕВ

3.2.1. Етнология, социология, антропология – същностни характеристики

Етнологичното познание е специфичен проблемен кръг от обществознанието, чиято територия са етносите, разглеждани като колективни участници в историческия процес.

Терминът „етнология“ произлиза от грузкия „ethnos“ – етнос, племе, народ и се появява като термин през 1878 година (Сюис Шаванес) и от началото на XIX век се приема като наука за класификация на расите. През първата половина на XX етнологията се определя като наука за т.нар. примитивни общества. В по-ново време се тълкува като част от развиваната в западното общество антропология. Често пъти етнологията се тълкува като теоретична етнография, а някои автори я считат като „дяволът в социологията“. Етнологичното познание има две форми. а) Етнологично познание като система за изучаване на етносите и на човешките общности като цяло и б) Етнологични аспекти в познавателните системи на науките, чиято предметна област е свързана в една или друга степен с етничното.

Клод Леви-Строс определя етнографията, етнологията и антропологията не като три различни дисциплини, а като три етапа на едно и също изследване. Според други автори не трябва да съществуват отделни науки – етнология, етнография, за бита и културата на т.нар. „дописмени етноси“ и на етносите с писмена традиция.

Акцентирайки върху етнологичното познание като специфичен проблемен кръг от обществознанието следва да отбележим, че съществуват и някои традиции на Българската етнография и фолклористика през Възраждането, развити по-късно като част от народопсихологията. По силата на конкретни потребности на обществената практика, Георги Раковски, а след него и други дейци с различни дейни позиции прават опити за народопсихологична характеристика на българите. След осво-

бождението от Османско робство и особено в началото на XX век народопсихологичните публикации довеждат до превръщане на народопсихологията на българите в систематична наука. Принос в тази насока има редица автори, между които се откроява делото на Иван Хаджийски. Тази психология няма за задача да се занимава с общата еволюция на човечеството, претенция, която бе характерна за разработваната от Вилхелм Вунд народопсихология (Völkerpsychologie), а е насочена към характерологията на българина. Стремежът е да се разкрие етническата психика, нейните прояви и история като относително устойчива информация, да се изучи националният характер и т.н.

Етноложкото познание, подобно на психологическото, също е теоретично, но неговата територия е една от съставките на тази система – етносите. Това познание обобщава в определен аспект приноса на науките от културологичния цикъл (етнография, антропология, фолклористика и др.). Във връзка и в зависимост от социологическата наука е свързана с нея интерпретация на етносите като субекти на историческия процес. По-точно етноложкото познание е специфично единство на социологията и социалната психология с културологията, което се обуславя от особеното място на етническите общности в обществената действителност и от необходимостта от теоретично осмисляне на етническите норми на развитие на човечеството.

Редица автори се опитват да разграничат предметните области на етнографията и етнологията. Изтъква се, че докато етнографията описва бита и начина на живот на отделен етнос, то етнологията извършва по-скоро сравнителни изследвания на културните елементи в поредица етноси (общества). Посочва се че ако етнографията е по-близка до социалната антропология (в английския ѝ вариант), то етнологията (в американския ѝ вариант) е сходна с културната антропология.

През 1936 година Алфред Раклиф-Браун дефинира етнологията като „история на народите“, включваща история на расите, на езиците, на културите. Подобно определение дава и А. Крьобер. Във Франция и Германия етнологията се схваща като включваща целия спектър от социални и културологични изследвания на примитивните народи. Приема се, че описателната етнография е документална основа за етнологията като опит за систематичен, сравнителен, географско-исторически и културен синтез на отделните фактори от развитието на обществата. Въпреки че в началото акцентът се поставя върху примитивните общества или най-вече върху етническите механизми, ритуали, митове, табута и прочее,

днес етнологията включва в изследователския си интерес изучаването на функцията на културните факти в различните общества.

Понятието етнография описва бита и начина на живот (както посочихме по-горе) и я доближава до социалната антропология. Понятието етнография произлиза от гръцкото наименование *ethnos* (етнос, племе, народ), която изучава етническите общности, които по същество са човешки общности формиращи се върху определена територия на основата на известни стопански връзки, езиково единство, общност на бита и културата, на психическата нагласа с предимно ендогамен принцип на възпроизводство на семейно-родовите отношения. Етническите общности се отличават със специфично самосъзнание и самоназвание, има се предвид най-вече езикът, културата, битовите традиции, самоидентификацията. Етническото самосъзнание има за основа чувството за местно участие в историческия процес, наличието на етническа памет. Следва да посочим, че българската етническа общност се формира през VII–X век върху основата на обединяването на славяни, прабългари и траки. Основна роля в този процес играе старобългарската държава и формирането на старобългарската култура като култура, сътворена на един език – старобългарския. Съществен фактор за образуването на българската народност е и приемането на християнството като държавна религия през 865 година. Въпреки превратностите на историята, византийското и турското робство, българската народност оцелява и става основа за българската нация. Направихме това уточнение, за да изясним, че различието между общност и общество с проявява като различие между етнична общност и обществото – отделните общества имат своята етнична структура.

Етнографските знания се натрупват още през древността и особено у античните автори Херодот, Ксенофонт, Тацит и др, както и през Средновековието, но истинската история на тази наука започва през епохата на великите географски открития от средата на XV век. Основното в интереса на етнографията към народите е техния произход, бит и културна специфика. Формирайки се като наука през средата на XIX век етнографията се утвърждава като разширява непрекъснато своята проблематика. Във всички свои прояви (школи – еволюционизъм, функционализъм и др) етнографията си взаимодейства с различни науки и най-вече със социологията. Нещо повече – основните научни концепции в етнографията имат своето място и в историята на социологичес-

ките идеи. И обратно, социологията винаги е влията в една или друга степен на етнографските изследвания и на самия предмет на етнографията.

Отчитайки, че етносьт (етническата общност) е компонент от онази система от обединение на хора, която съдържа всяко общество, етнографията дава своя принос за изясняване на произхода на етносите и на самата етнична диференциация на човечеството. Тя предполага етнографска типология на етническите общности в историко-генетичен, в синхронен и регионален аспект, както и основа за изясняване на етничната структура на всяко общество. От друга страна етнографията изяснява особеностите на отделните исторически и регионални форми на живот на етносите.

Етнографията и социологията си взаимодействат и в изучаването на такива явления от социалния живот като семейството и семейно-родовите отношения, на нормативните системи като обичайното право, обредите, традициите и т.н. Особено важно е да се посочи, че етничното и етническите процеси, както и цялата култура в етнографията, се разглеждат през призмата на бита и битовите отношения. Специфичното етно-графско понятие, категорията „бит“ е онази територия, върху която етнографското и социологическото познание си взаимодействат на теритично и емпирично равнище. Етнографията внася не само историзъм в анализа на етносите и тяхната битова култура, но и на онази необходима конкретност, която идва от стремежа към описание на живота на етноса, преимущество, с което тя има свое място в системата на обществознанието у дава своя принос в изследване на обществената действителност. Това описание основа за теорията на бита и битовата култура като специфична и особено ярка проява на етничния живот. Изучавайки бита и битовата култура в теоретичен и исторически план, етнографията предлага изводи, закони и закономерности за развитието на обществото и в този смисъл тя подпомага социологията като най-обща частна обществена наука. От друга страна социологията е, която предлага на етнографията възможности за разкриване на мястото на бита и битовата култура в обществения живот, за ролята на бита и битовата култура в проявата на социологическите структури.

Посоченото по-горе предполага единство на социологията и етнологията, предпоставка за съществуването на дисциплината етносоциология. Видно е, че етносоциологията е етнографска проекция на социологическото познание, на политиката, икономиката и т.н, т.е сфери от общи за етнографията и социологията проблеми, които са насочени

към социологията на етническите общности, към изясняване на тяхната роля в обществената действителност. Това е научна област и интегрален интерес на двете науки, която може да се осмисли във връзка с такива научни дисциплини като етносемиотиката (знак, признак), етнопсихологията и т.н, които в крайна сметка поставят въпроса за етнологията като възможна наука в системата на обществознанието.

Ползвайки дедуктивния метод в крайна сметка достигахме до понятието антропология (anthropos – човек, logos – учение, наука), изучаващи процеса на неговото възникване и формиране като биологично и социално същество, спецификата и развитието на човешките раси и култури. В следващия параграф ще разгледаме генезиса и развитието на антропологията като наука.

3.2.2. Развитие на антропологията като наука

Антропологията е дял от съвременната хуманитаристика, който за разлика от останалите науки изучава човека както в биологичен, така и в социо-културен аспект.

Най-голямо значение за обособяване предмета на антропологията и разкриване на нейните основни изследователски цели, задачи и методи имат еволюционните идеи на т.нар. „ранни антрополози“: Т. Вайц, чийто шесттомен труд „Антропология на първобитните народи“ (1860) полага до голяма степен основите на еволюционната традиция в антропологията. Към ранните антрополози се отнасят също Г. Моргилио, Х. Мейн, Й. Баховер, Дж. Мак-Ленън, Дж. Лъбок, Луис Морган и др.

В своята модерна форма антропологията възниква към средата на XIX век чрез идеите на представителите на т.нар. „класическа обща антропология“: Едуард Тейлър, У. Ривънс и Джеймс Фрейзър. Това е период когато се създават първите антропологични научни дружества, публикуват се първите специализирани издания по антропология, а в големите Европейски университети започват да функционират първите катедри по антропология. Ще припомним, че пред тези събития, през 1858 са се родили двама учени – Франц Боаз и Емил Дюркейм, за които потомството ще каже, че те бяха, ако не създатели, то поне първоучителите, които изградиха първия в Америка, втория в Европа антропологията като такава, каквато я познаваме днес.

Франц Боаз (1858–1942) е етнолог, ентограф, лингвист и културолог. Считан е за архитект на модерната структура на антропологията. От него тръгва критическата реконструкция на антропологията, както и

появата на модерни концепции за културата. Основател е на етнографската лингвистика в Американската етнология на културата.

Емил Дюркейм (1858–1917) първоначално се отнася с недоверие към антропологията. Той противопоставя „обърканите и прибързани наблюдения на пътешествениците и прецизните текстове на историята“, разчитайки на историята, за да даде на социологията основа за опити. Поведението на Дюркейм и неговите сътрудници към етнографията се променя през периода 1892–1912, като се счита, че главната причина е в преосмислянето на методите на работа и на познанието залегнали в произведението „Социологична градина“. От момента, в който решава да преценява и да коментира в името на своята доктрина всичко, което излиза по света като факт на социологическата литература, той не би могъл да не влезе в конфликт с т.нар. „теренни“ етнографски трудове. Следва да внесем пояснението, че Дюркейм дължи първоначалното си недоверие към етнологията „благодарение“ на компилатори и теоретици като Вундт, Манхарт, Хартланд и Тейлър. Най-голямата услуга, която Дюркейм прави на етнологичната теория е тази – посочвайки, че когато липсват самите факти, единственото вярно размишление се базира на източниците „оголени със същата точност, със същата добросъвестност, с която експериментаторът работи върху протоколите си“.

Освен чисто етнологичните трудове: „Забрана за кръвосмешение“, „Есе върху някои примитивни форми на класификация“, Дюркейм има капитален принос върху етнологията чрез своите рецензии, разпръснати в цялата поредица на произведението си „Социологична градина“. Те свидетелстват за такава прозорливост в избора на трудовете и мисълта, която ги вдъхновява и е толкова модерна, че дори днес биха представлявали особен интерес събрани в една публикация.

В ерата на класическата антропология следва да се посочи, че през 1871 патриархът на Английската антропология Едвард Тейлър в произведението „Произход на културата“ за пръв път въвежда в антропологията термините „култура“ и „културна съгласуваност“, разгледани на основата на сравняване на отделните културни явления. „Сложната мрежа“ на човешката цивилизация се изследва от срадително-историческия метод. У. Ривърс разработва проблемите за генеалогичния метод на изследване на проблемите, за тотемизма и родството, брака и др. Дж. Фрейзър през 1908 е произнесъл в университета в Ливърпул встъпителна лекция на първата катедра в света, която е била наречена Социална антропология. Той е първият професор по социална антропология

във Великобритания и основната му идея за същността на социалната антропология, като „клон на социологията“, изучаващ примитивните общества, оказва силно влияние върху представителите на съвременната социална антропология.

Едно друго име свързано с Дюркейм заслужава внимание. Това е неговият ученик и племенник Марсел Мос (1872–1950), френски социолог и етнолог, който от 1931 година до 1942 оглавява *College de France* катедрата, посветена на изучаването на обществото. Катедрата на Мос е била наречена „Социология“, защото той, който е работил дълго време с Пол Риве, за да направи етнологията пълноправна наука, все още не е бил постигнал през 1930. В разработките на Мос етнологията е заемала постоянно място, така че през и след 1924 той посочва, че мястото на социологията е в антропологията. Несъмнено Мос е първият, който през 1938 въвежда наименованието социална антропология във Френската терминология. Заслуга на Мос е фактът, че предпазва социологията от автоматизма. Много често след Дюркейм, автори, които са се считали за свободни от неговото доктринално присъствие, социологията се явява като продукт на разграбване, за сметка на историята, психологията, лингвистиката, правото и етнологията. Към плодовете на този „грабеж“ социологията се е задоволявала да прилага своите си рецепти: какъвто и проблем да се е поставял, със сигурност се получава едно префабрикувано социологическо решение.

Мос се стреми към синтез на социологическия и психологическия подходи при изучаването на човека в единство с неговите социални, психологически и биологични свойства. Въвежда в социологията понятието „тотален социален факт“, което оказва влияние на Жорж Гурвич и Клод Леви-Строс. Основни теми в произведенията му са проблемите на ескимоското общество, религиозните ритуали, значението на даровете, отношението на социологията към психологията.

Към името на Мос следва да прибавим това на друг етнолог и социолог Бронислав Малиновски (1894–1942), един от основателите на функционалната школа в етнологията. Той формулира основните положения на функционалния анализ, на изследване на обществата и културите със стремеж за цялост обхват на различните форми на културата и техните взаимовръзки.

Ако Мос е теоретик, то Малиновски е експериментатор, доказвайки как може да се използват фактите в етнологичните науки. Те първи са стигнали до извода, че социалните факти не се състоят от отделни фраг-

менти, а са преживени от хората в субективното им съзнание с техните обективни характеристики.

В полето на антропологията се включват знакови системи, към които могат да се прибавят: езикът на митовете, сложестни и жестови знакове, от които се състои ритуалът, сватбени обичаи, системи на родство, особености на икономическите връзки. Следователно антропологията трябва да се разбира като достойно заемаща мястото си в областта на семиологията, която лингвистиката още не е обявила като своя, изучавайки създаването на специални науки в едрата на антропологията, който да изучават поне отделни сектори в тази област.

Мос ориентира антропологията към търсенето на общото за хората... хората общуват чрез символи... но те имат тези символи и общуват чрез тях само защото имат еднакви инстинкти. Обобщавайки следва да се посочи, че ако обществото е в антропологията, то антропологията е също в обществото: защото антропологията успява постепенно да разшири своя обект на изследване до степен да включи в него целостта на човешките общества, появявайки се на един по-късен етап от тяхната история. Нещо повече, обстоятелствата на нейната поява имат смисъл единствено когато ги поставим в рамките на определено социално-икономическо развитие. Погрешно би било да се смята, че антропологията е последното превъплъщение на колониалния дух, една срамна идеология, която би му предоставила последния шанс да преживее.

Това, което наричаме Ренесанс, беше за колониализма и антропологията истинско рождение. Между едното и другото, противопоставяни още в общия им произход в продължение на 4 века се е поддържал един двусмислен диалог. Ако колониализмът не бе съществувал, възходът на антропологията нямало да се появи на такъв късен етап. Антропологията е редицирана от факта човекът да бъде разгледан в неговата цялост като биологично и социално същество. Антропологията достига своята зрялост в деня в който западният човек започва да разбира, че той/тя никога не би разбрал/а самия/самата себе си, ако на земята съществува една-единствена раса или един-единствен народ. Едва тогава антропологията се утвърждава, за да разпростре хуманизма над цялото човечество.

Постепенно с утвърждаването на антропологията като елемент на триадата „етнология, социология и антропология“ в общото ѝ проблемно тематично поле се обособяват самостоятелни дисциплини, всяка със своя специфичен предмет на изследване, а именно:

- Физическа антропология, развиваща се в тясна връзка с биологията и физиологията и изучаваща процеса на антропогенезиса (наука за произхода на човека), изследва родовата история.

- Културна антропология, специфично за САЩ направление с основоположник Франз Боаз (етнолог, лингвист, културолог) с предмет на изследване сравнителното изучаване на културите на отделните етноси и народи чрез анализ пред всичко на обичаите, представите и културните кодове. В Европейската традиция съдържанието на културната антропология се покрива с предметното поле на етнологията. Към културната антропология се отнася и разработваната от Леви-Строс структурна антропология (основно направление във Френската антропология), утвърждаваща структурно-аналитичния подход при тълкуването на основните социо-културни феномени. От своя страна структурната антропология лежи в основата на съвременната лингвистика, разглеждата като раздел на антропологията.

- Археология, изследва миналото като се стреми да го реконструира чрез различни методи за анализ на материалните, предметните останки от социалната дейност на човека.

- Философска антропология, направление, което се противопоставя на обективизма, биологизма и позитивисткия сциентизъм (наука-знание) и изучава човека като психофизиологична цялост (какъв е човекът, какъв трябва да бъде), несводима до детерминистки обяснения от каузален (причинен) тип. Основни представители са Макс Шелер, А. Гелен и Х. Плесняр.

- Политическа антропология, сравнително млад клон на антропологията, който описва и изучава политическите структурни процеси присъщи на обществата смятани за примитивни и архаични (стари). В по-широк план предмет на политическата антропология е политическото поведение и неговата трансформация във времето и пространството (Жорж Баландие).

- Приложна антропология, практическо изследване на антропологичните теории и резултати от етнографски изследвания с различна цел: управление на примитивните общества (колониална политика, форсирана артикулация), помощ за приспособяването им към модерните общества (политика на интеграция) или за развитието им при запазване на известна културна оригиналност (търсене на синкретизъм, „съединяване“). Приложната антропология се сблъсква с проблема за културния

плурализъм и за ценностната равнопоставеност на отделните култури и в крайна сметка кореспондира с политическата позиция, белязана в повечето случаи от етноцентризм.

- Визуална антропология, използва образци (скици, рисунки, филми) с цел да улесни етнографския анализ и да обогати доказателствения му материал, отразяващ идеологията на дадена епоха.

- Географска антропология, основоположници Фридрих Ратцел и Карл Ритер.

- Християнска антропология, идейни създатели К. Ранер и Х. Фишер.

- Социална антропология, характерно за Великобритания направление, обособено като развита система от възгледи, понятия и методи на изследване през 20-те и 30-те години на XIX век. Изследва обществото от гледна точка на неговото функциониране и изменение през призмата на онези примитивни и първобитни социални образувания (род, племе, семейство, община и др), в които се разкрива процеса на антропогенеза (произхода на човека).

Да се спрем по-подробно на социалната антропология. В ретроспективен план следва да посочим наличието на три ранни мнения, позиции относно възгледите за това що е социална антропология:

- Томас Хобс (1588–1679), *homo homini lupus* (човек за човека е вълк)

- Жан-Жак Русо (1712–1778), „Завръщане към природата“

- Адам Фергюсън (1732–1816), „Институциите“

В по-късен период са известни следите позиции за това що е социална антропология:

- Карл Маркс (1818–1883), „Основа и надграждане“

- Арнолд Гелен (1904–1976), „Отвореност към света и институциите“

- Джордж Хърбърт-Мийд (1863–1913), „Символи, език и съзнание“

- Питър Бергер и Томас Лукман, „Обществена конструкция на действителността: човек-общество-взаимност“

Какво отличава социалната антропология от другите видове антропологии? Най-общо и значимо е това, че социалната антропология се опитва да разбере общественото и социално поведение на човека на база на конкретната му среда на живот. При това тя свързва обществени, икономически, биофизиологични и културни фактори в общата точка на пресичане. По този начин социалната антропология поставя различен

акцент от културната и философска антропология, но също така показва близост и сродство с историческата антропология и теорията „Lebenswelt“ (Лебенсвелт).

Фердинанд дьо Сосюр посочва, че обект на социалната антропология са „животът на знаците в недрата на социалния живот“. Не можем обаче да не се запитаме дали всички явления в социалния живот, от които се интересува социалната антропология, действително притежават знаков характер и знакът не е „това, което замества нещата за някого“. Определяйки символната природа на своя обект, социалната антропология съвсем не се откъсва от реалностите, тя не се изолира в част от областта на етнологията, тя не разделя материалната от духовната култура.

Съвременните схващания за социалната антропология са, че това е една систематизация, чиято цел е да идентифицира и да опише типовете субекти, да анализира техните съставни части и да определи отношенията между тях. Спецификата на социалната антропология се състои в това, че при нея е налице т.нар. „двойна мотивация“: ретроспективна, защото примитивните начини на живот са на точката на изчезване и да се възползваме от поуките; проучвателска, дотолкова доколкото съзнавайки, че ритъмът на еволюцията на ускорява, ние се чувстваме примитивни спрямо нашите правнуци и се стремим да се утвърдим, приближавайки се до тези, които са били и все още за кратко време са такива, каквито една част от нас упорстват да останем. Това преполога да се изгради модел на интеграция, обединяваща прогресивно характерните белези на “студените“ (примитивните) общества и „горещите“ (съвременни) общества.

В този ред на мисли следва да посочим, че когато културата поеме тежестта да създаде прогрес, обществото ще бъде освободено от хилядолетното недоразумение, което го принуждаваше да подчинява хората, за да съществува прогресът. В този смисъл социалната антропология би намерила оправдание за своето съществуване, защото формите на живот и мислене, които изучава, няма да имат само историческо и сравнително значение, а ще съответстват на постоянния шанс на човека и това е задачата на социалната антропология – да бди и да „стои на страж“. Това обаче, е невъзможно да се осъществи, ако хората не отстояват упорито своите потребности и не биха се запазили като живо доказателство за това, което целим да спасим.

Какво е общото и отлечието на антропологията в сравнение с другите науки?

Въпреки многобройните спорове за съдържанието и структурата на антропологията, сравнително единодушно е мнението, че отличителните черти на антропологията в сравнение с другите науки за човека, обществото и културата са следните:

а) по-широк изследователски обхват – изучаване на човешкия живот в най-разнообразни териториални и исторически (от появата на човека до днес) координатни системи.

б) своеобразната гледна точка и обяснението на приликите и различията между човешките етнически групи във физическо и социокултурно отношение, същевременно специфична призма пречупваща методиката, етапите на познавателния процес и теоретичните анализи.

Как следват да разглеждаме отношението социология – антропология? Какви различия съществуват между тези две науки?

Първо, на изследователското поле антропологията изучава относително хомогенни, малки по размер, непритежаващи писменност общества известни като примитивни или традиционни, докато социологията изследва сложните хетерогенни общества, определяни като „развити“ или „модерни“.

Второ, при изследователския метод антропологията описва малките култури, а социологията предпочита извадковите изследвания върху големи съвкупности и конструиране на модели. Антропологията поставя акцент по-скоро върху специфичното, отколкото върху общото, докато при социологията е точно обратното. В същото време, и в антропологията и в социологията се наблюдават общи изследователски перспективи (организация, адаптация, импровизация), общи понятия (системи, правила, символи, кодове), общи изследователски стратегии (сравнителен анализ, критическа теория и др.). Нещо повече, антропологията и социологията взаимно се обогатяват и в известен смисъл взаимно преструктурират тематичните си кръгове.

Ако от началото на 50-те години на XX век антрополозите започват да изучават сложни социални образувания в съвременните общества (политически „мрежи“ в Индия, американската система на родство, неформалните икономики в развитите страни), то социолозите усилено се заемат с анализа на символните аспекти на индивидуалното и колективното поведение на микроотношенията от ритуален, критичен и културен порядък, и започват да приспособяват антропологичните методи при обяснението на икономическата, политическата и културната реалност в обществата от Третия свят.

Антропологичното направление в социологията е едно от най-влиятелните направления и придобива особена важност в настоящия етап, що се отнася до антропологичните аспекти на социалните отношения и позитивната роля на обществените институции в съвременните общества.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Гълъбов, А.** Етническа идентичност и социална интеграция. Социологически проблеми, 1996, 2:45–54
2. **Джекинс, Р.** Граници на идентичността. Етничност, конфликт и политика. Социологически проблеми, 2001, 3–4:5–16
3. **Живков, Т.** Етническият синдром. С., 1994.
4. **Мендрас, А.** Елементи на социологията. С., 2002.
5. **Морган, Дж. Питър Джъст.** Социална и културна антропология. С., 2005.
6. **Строс, Клод-Леви.** Структурна антропология. С., 1995.
7. Енциклопедичен речник по социология. С., 1996.
8. **W. Lepenies.** Kritik der Anthropologie. Muenchen, 1971.
9. **A. Gehlen.** Der Mensch, Wiesbaden, 1986.